

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ: У ЧОМУ ПОЛЯГАЄ ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ?¹

COLLABORATIVE ACTIVITIES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: WHAT IS THE THREAT TO UKRAINE'S NATIONAL SECURITY?

Яковюк І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри права Європейського Союзу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

З початку повномасштабного вторгнення держава-агресор просуває на тимчасово окупованій території України ідею про те, що «росія тут назавжди», намагаючись в такий спосіб «усунути сумніви», пов'язані з відступом своїх військ, та підштовхнути місцевих жителів до відкритої співпраці з окупаційною адміністрацією. Важливою складовою політики росії на тимчасово окупованих територіях України є заохочення колабораціонізму в освітній і культурній сферах. Мета освітньої політики окупаційних адміністрацій полягає у руйнації національної ідентичності українських дітей. Однак, квазіосвітня політика росії на тимчасово окупованих територіях України демонструє свою низьку ефективність насамперед внаслідок того, що колабораціонізм серед українських освітян не набув поширення.

Доведено, що колабораціонізм є інституційно-дисфункціональним способом формування соціальної поведінки, завдяки виконанню якого виконання звичних соціальних практик у рамках традиційних соціальних інститутів (закладів освіти різних рівнів) відбувається утвердження влади окупантів. Цей процес відбувається шляхом захоплення існуючих українських закладів освіти і примушення їх педагогічних колективів опанувати російські освітні стандарти і впроваджувати їх в учбовий процес. У статті охарактеризовано основні тенденції наукового трактування проблеми колабораціонізму в освітній сфері під час російсько-української війни.

Зроблено висновок про те, що кожен випадок колабораційної діяльності в сфері освіти має бути підданий індивідуальній оцінці на предмет наявності чи відсутності в діяннях осіб, що надають освітні послуги, під час викладання ними навчальних дисциплін ознак, передбачених ч. 3 статті 111¹ «Колабораційна діяльність» Кримінального кодексу України – пропаганди з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України.

Ключові слова: окупація, колаборант, колабораційна діяльність, заклад освіти, освітні стандарти, кримінальна відповідальність, Україна.

Since the beginning of the full-scale invasion, the aggressor state has been promoting the idea that “Russia is here forever” in the temporarily occupied territory of Ukraine, thus trying to “eliminate doubts” related to the retreat of its troops and push local residents to openly cooperate with the occupation administration. An important component of Russia’s policy in the temporarily occupied territories of Ukraine is to encourage collaboration in the educational and cultural spheres. The goal of the educational policy of the occupation administrations is to destroy the national identity of Ukrainian children. However, Russia’s quasi-educational policy in the temporarily occupied territories of Ukraine demonstrates its low effectiveness primarily due to the fact that collaborationism among Ukrainian educators is not widespread.

It has been proved that collaborationism is an institutional and dysfunctional way of shaping social behavior, through the use of which the implementation of habitual social practices within traditional social institutions (educational institutions of various levels) is used to establish the power of the occupiers. This process takes place through the seizure of existing Ukrainian educational institutions and forcing their teaching staff to master Russian educational standards and implement them in the educational process. The article characterizes the main trends in the scientific interpretation of the problem of collaborationism in the educational sphere during the Russian-Ukrainian war.

It is concluded that each case of collaboration in the field of education should be subjected to an individual assessment of the presence or absence in the actions of persons providing educational services, when teaching academic disciplines, of the signs provided for in Part 3 of Article 111¹ “Collaboration Activities” of the Criminal Code of Ukraine – propaganda with the aim of facilitating the armed aggression against Ukraine, establishing and affirming the temporary occupation of part of the territory of Ukraine, avoiding responsibility for the aggressor State’s.

Key words: occupation, collaborator, collaboration activity, educational institution, educational standards, criminal liability, Ukraine.

Постановка проблеми. Як відомо, до початку російсько-української війни окупованими були Автономна Республіка Крим, частини Донецької та Луганської областей. Під час війни під окупацією опинилися, але згодом були звільнені частини Житомирської, Київської, Сумської, Харківської, Чернігівської областей. Наразі залишаються під окупацією території АРК, Донецької, Луганської, а також частини Запорізької, Миколаївської та Херсонської областей. Враховуючи наявність закладів освіти та працівників зазначених закладів на окупованих територіях, набуває актуальності проблема встановлення наявності або відсутності складу злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України (статтею 111¹ Колабораційна діяльність), у педагогів, які продовжили працювати в закладах освіти під час окупації.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема колабораціонізму під час окупації території держав нацистською Німеччиною добре відома, оскільки її після Другої світової війни було присвячено чимало публікацій вітчизняних

авторів (див., наприклад, С. Вишневський, Т. В. Заболотна, Н. В. Шевченко та ін.). Однак поступово такі розробки зійшли нанівець. Відновлення уваги до проблеми колабораціонізму було зумовлене взяттям росією під свій контроль частин території Грузії і Молдови, що породило на таких територіях колабораційну діяльність.

Для України проблема колабораціонізму набула актуальності з 2014 р., коли було анексовано Крим і взято під контроль частини Донецької і Луганської областей. Попри це колабораціонізм як правове явище, на жаль, майже не привернув увагу вітчизняних дослідників – виключенням стали наукові праці М. Рубашенко [1; 2], Є. Письменського [3], А. Трофименко [4], Є. Цибуленко та І. Тетери [5].

Особливої актуальності та практичного значення проблема колабораціонізму набула у зв’язку з криміналізацією колабораційної діяльності за Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за

¹ Статтю підготовлено та опубліковано за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проєкту «Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях України: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій» (проєкт № 2021.01/0106). Зміст, висвітлений в цій статті, може не співпадати з поглядами НФДУ.

колабораційну діяльність» від 03.03.2022 р. Цій проблемі присвячено чимало праць вітчизняних правників, політологів і соціологів, які переважно розглядають її в контексті застосування кримінальної відповідальності. Поступово в рамках цих досліджень виокремився самостійний напрям, присвячений проблемі кримінальної відповідальності педагогів, які продовжили працювати у навчальних закладах на тимчасово окупованих територіях України (А. В. Гутник [6], Н. Нетеса [7], Є. Письменний [8], Т. Ю. Яниська [9]). Разом з тим далеко не усі аспекти цієї проблеми отримали своє належне висвітлення.

Метою статті є правова оцінка колабораційної діяльності у сфері освіти на тимчасово окупованій території України відповідно до ч. 3 ст. 111¹ Кримінального кодексу України.

Виклад основного матеріалу. Основоположними актами в галузі міжнародного гуманітарного права, що визначають правове положення населення на окупованих територіях є насамперед Женевські конвенції та Додаткові протоколи до них, Гаазькі конвенції та додатки до них.

Відповідно до статті 42 «Положення про закони і звичай війни на суходолі», яке є додатком до IV Гаазької конвенції про закони і звичай сухопутної війни (1907 р.), територія визнається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника. Окупація поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції. З фактичним переходом до рук окупанта повноважень легітимної влади, зазначено у статті 43 Положення, він вживає всіх залежних від нього заходів для того, щоб, по можливості, відновити і забезпечити громадський порядок і безпеку, дотримуючись існуючих у країні законів, за виключенням, коли це абсолютно неможливо [10].

Відповідно до статей 24 та 50 IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949 р.) на окупаційну державу покладається обов'язок щодо забезпечення функціонування закладів освіти, при чому освіту дітей слід доручати особам з такими ж культурними традиціями та здійснювати по можливості особами їхньої національності, мови та релігії² [11].

Освіта надзвичайно важлива для правильного виховання та майбутнього життя цих дітей. Ідею освіти в контексті статті 24 слід розуміти у найширшому змісті, який включає моральне, фізичне виховання та релігійне навчання. Це завдання, наскільки це можливо, повинно бути покладено на осіб тієї ж культурної традиції, до якої належать діти. Використання терміна «особи своєї національності, мови та релігії» у статті 50 не слід розуміти інакше, ніж «культурна традиція», швидше вказані положення доповнюють одне одного і повинні розумітися як такі, що мають одне і те саме значення. При цьому слід виключити будь-яку релігійну чи політичну пропаганду, спрямовану країною-окупантом на те, щоб відлучити дітей від їхнього природного середовища. Отже, на державу-окупанта покладається обов'язок сприяти належній роботі всіх установ, які займаються доглядом та навчанням дітей на окупованій території.

Слід також згадати статтю 29 Конвенції ООН про права дитини³, яка, зокрема, передбачає, що освіта дитини повинна бути спрямована на виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної [12].

Таким чином, нормами міжнародного гуманітарного права визначена пріоритетність надання освітніх послуг на окупованих територіях саме діючими освітянами, враховуючи наявність на окупованих територіях дітей, що потребують продовження освіти.

На тимчасово окупованих територіях розташовано близько 1300 шкіл (ця кількість змінюється залежно від процесу деокупації). Враховуючи наявність такої кількості закладів освіти та їх працівників на окупованих територіях цілком логічно постає питання про кваліфікацію та встановлення наявності або відсутності складу злочину, передбаченого частиною 3 статті 111¹ Кримінальним кодексом України (пропаганда у закладах освіти на користь агресора з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, в тому числі впровадження ворожих стандартів освіти), у педагогів, які продовжили працювати в закладах освіти після окупації.

Росія як країна-окупант грубо порушує положення зазначених міжнародних договорів на тимчасово окупованих територіях України. Так званий спікер «парламенту» анексованого Криму В. Константинов переконалий в тому, що в разі опанування українськими дітьми навчальної програми за допомогою завезених до навчальних закладів України російських підручників через десять років сформується абсолютно інше покоління з точки зору його ідентифікації. Слід зазначити, що це не особиста позиція Константинова, а фактично компонент державної політики росії стосовно «денацифікації» України, який полягає у зміні шкільної програми та підручників на тимчасово окупованих росією українських територіях. Такого роду заходи активно впроваджуються в життя – заступниця секретаря «Єдиної Росії», сенаторка Д. Лантратова зазначила, що на тимчасово окупованій території України вже завезено понад 800 000 попередньо відібраних російськомовних книжок. На рівні Ради Федерації рф створено спеціальну міжфракційну робочу групу, яка покликана «протидіяти викривленню освіти» на тимчасово окупованих росією українських територіях [13].

Зрозуміло, що знищити національну ідентичність українських дітей не так просто, а тому окрім залучення російських педагогів і студентів педагогічних факультетів, держава-окупант здійснює терор українських педагогів, намагається залучити освітян-колаборантів, здійснюючи їх «перепідготовку» та «підвищення кваліфікації»⁴.

Цілком очевидно, що важливим напрямом окупаційної політики росії виступає русифікація українського населення (насамперед молоді), якою охоплені сфери мови, культури, освіти та історії. Традиційно освітяни користуються особливою довірою серед населення: вчителі,

³ Відповідно до статті 29 Конвенції ООН про права дитини освіта дитини повинна бути спрямована на:

b) виховання поваги до прав людини та основних свобод, а також принципів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй;

c) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної;

d) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також особами з корінного населення.

⁴ За даними російської сторони, більше 20 тисяч вчителів з окупованих територій Донецької, Луганської, Запорізької і Херсонської областей пройшли «перепідготовку» за російськими освітніми стандартами, ще близько 15 тисяч педагогів проходять російські курси «підвищення кваліфікації» [14].

батьки, учні та керівники мають особливі зобов'язання та очікування щодо одне одного, що означає їх взаємозалежність. Вчителі, зазвичай, є взірцем поведінки як для учнів, так і їх батьків, а тому саме їх позиція часто є важливим фактором ідеологічного напрямку руху. Таким чином, довіра розглядається як життєво важливий компонент у роботі шкіл і включає в себе конкретні очікування, що інша сторона поводитиметься правильно і добре. Виконання цих очікувань з часом призводить до створення соціального капіталу і виступає в ролі ресурсу в перехідний період і під час змін, яким в даному випадку можна вважати проживання на тимчасово окупованій території [15, с. 8]. Таким чином, позиція освітян набуває особливої цінності для цілей інформаційного протистояння у гібридній війні з державою-окупантом.

У цьому зв'язку колабораційна діяльність в освітній сфері становить безпосередню загрозу національній безпеці України, на що вказує внесення до Верховної Ради в порядку законодавчої ініціативи групою народних депутатів проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті» [16]. Не потребує спеціального доведення той факт, що освіта відіграє ключову роль у збереженні культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу як головних елементів формування його ідентичності, консолідації й розвитку української нації [17].

Як вже зазначалося, реалізувати політику русифікації окупанти не здатні без залучення українських вчителів, зважаючи на те, що метою освіти є: формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей; виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству; збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу; підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [18].

В цих умовах діяльність директорів шкіл і їх заступників з виховної роботи, які впроваджують (вводять щось нове в дію, у практику) російські освітні стандарти, примушуючи вчителів переходити на них і навчати дітей російською мовою, а також погодження самих вчителів (насамперед викладачів української мови і літератури, історії) на «перекваліфікацію» за програмами окупантів, підпадає під поняття колабораціонізму. Увага до освітніх стандартів пов'язана з тим, що вони спрямовані на формування компетентностей, необхідних для соціалізації школярів та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, національних та культурних цінностей українського народу [19].

Державним стандартом повної загальної середньої освіти, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. [20], визначено, що метою базової середньої освіти є, зокрема, формування компетентностей, пов'язаних з:

– вільним володінням державною мовою;

– спроможністю діяти як відповідальний громадянин, здатністю брати участь у громадському та суспільному житті, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів, ідей сталого розвитку суспільства, співіснування людей та спільнот у глобальному світі;

– критичним осмислення основних подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їхнього впливу на світогляд громадянина та його самої ідентифікацію необхідних для їхньої соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шля-

ху та самореалізації, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, національних та культурних цінностей українського народу.

Відповідно, заміна українського на російський стандарт тягне за собою переорієнтацію всієї системи цінностей українських школярів, викривлене осмислення основних подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їхнього впливу на світогляд громадянина та його самої ідентифікацію. Під ч. 3 статті 29 Кримінального кодексу України може підпадати, наприклад, поширення системи «казачої освіти», впроваджується мілітарного виховання, ведення антиукраїнської пропаганди, прищеплення учням «російського патріотизму», пієтет до так званих «героїв» агресії РФ проти України тощо.

Слід зазначити, що законодавець визначив склад кримінальної відповідальності, передбачений частиною третьою статті 111¹ Кримінального кодексу України, для осіб, які вчинюють дії, спрямовані на впровадження (втілення) стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, як такі, що посягають на основи національної безпеки України. А. О. Подзвіров зазначає, щоб не виникало питання щодо наявності складу кримінальної відповідальності, передбаченої частиною третьою статті 111¹ Кримінального кодексу, педагог повинен утримуватися від здійснення пропаганди та впровадження стандартів освіти держави-окупанта під час своєї роботи. Та навпаки, за можливості, здійснювати навчання дітей за національними стандартами, що відповідатиме положенням статей 24 та 50 IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни [21].

В цілому, як зазначає освітній омбудсмен С. Горбачов, переважна більшість вчителів не йде на співпрацю з окупантами (наприклад, Херсонський державний університет у квітні 2022 р. тимчасово переніс центр управління у м. Івано-Франківськ), але серед них все ж трапляються окремі випадки колаборації [22]. За даними СБУ з початку 2023 р. більше ніж 30 педагогам повідомлено про підозру у добровільній співпраці з ворогом⁵; серед них – керівники створених російськими окупантами «відділів освіти», а також директори захоплених українських шкіл та ліцеїв [29].

За даними Національної поліції станом на кінець 2022 р. порушено 49 кримінальних проваджень (у вересні 2022 р. поліція звітувала про 19 кримінальних проваджень). Про підозру повідомили 10 особам. За результатами досудового розслідування, до суду спрямували 9 кримінальних проваджень [30]. З цього приводу слід зазначити, що на

⁵ СБУ викрила 11 педагогів-колаборантів в окупованому Маріуполі. Одну з колишніх вчительок за підтримку загарбників призначили заступником директора школи № 26. Першим її рішенням було знищення всіх українських підручників. Також задокументовано злочинну діяльність очільниці так званого відділу освіти Маріуполя. За даними слідства, вона приймала звіти від керівників місцевих навчальних закладів щодо організації освітнього процесу за російськими стандартами [23].

У Мелітополі хоча жоден директор школи не погодився працювати на ворога, проте окремих викладачів використовують для знищення самоідентифікації українських дітей, використовуючи для цього насамперед школи, дитячі табори та різноманітні заходи з пропагандистами. Мова йде про «Рух перших» (у Запорізькій області нараховується 159 осередків), планується відкрити Дім Юнармії [24; 25].

Працівники управління освіти та директор навчального закладу Великобулудської територіальної громади Харківської області після окупації відкрито підтримували дії РФ проти України [26].

У Херсоні очільниці двох середніх навчальних закладів знищили українські підручники та нав'язували кремлівське бачення історії України. Вчителів вони змушували викладати російською за програмами країни-агресора та погрожували їм переслідуванням з боку окупантів у разі відмови. У Северодонецьку очільниця місцевого «відділу освіти» активно «відновлювала» роботу освітніх інституцій на користь РФ. Жінка закликала місцевих педагогів підтримати російських загарбників та влаштуватися викладачами у школи, обіцяючи краще відношення окупантів та «зарплату» у рублях. Також з'ясувалося, що керівниця «районного управління освіти Новоолександрівського району лнр» періодично організовує поїздки вчителів на «курси переформатування» до міста Воронеж [27].

Керівники та вчителі генієських шкіл тиснуть на батьків майбутніх випускників, змушують їх надавати копії російських паспортів та копії оформлених за російським законодавством свідоцтв про народження їхніх дітей [28].

відміну від частин 2, 5 та 7 статті 111¹ Кримінального кодексу частина 3 цієї статті, що передбачає відповідальність за впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, не містить посилання на «добровільність», в наслідок чого як колабораційна діяльність може розглядатися і запровадження таких стандартів і під примусом⁶.

Варто звернути увагу на той факт, що за даними соціологічної групи «Рейтинг», 68% українців вважають можливою амністією для вчителів, лікарів та соціальних працівників, стосовно яких встановлено факти колаборації з ворогом. Більшість українців вважає, що представники цих професій мають бути засуджені, але потім деякі з них – амністовані. Оскільки в багатьох випадках, наприклад вчителі, які вийшли на роботу та почали освітній процес за окупаційної влади, могли робити це під примусом. Водночас підтримка повної амністії доволі низька і становить лише 15% [32].

Висновки. Російська федерація як держава-окупант грубо порушує норми міжнародного права, зокрема, додаток до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни – Положення про закони і звичаї війни на суходолі (стаття 43); IV Женевську конвенцію про захист цивільного населення під час війни (статті 24,

50); Конвенцію ООН про права дитини (стаття 29), оскільки ігнорує вимогу норм міжнародного права, відповідно до яких освіта дитини повинна бути спрямована на виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження; освіту дітей слід доручати особам з такими ж культурними традиціями та здійснювати по можливості особами їхньої національності, мови та релігії; має бути виключена будь-яка релігійна чи політична пропаганда, спрямована країною-окупантом на те, щоб відлучити дітей від їхнього природного середовища.

Колабораціоністська діяльність, тобто співпраця з державою-окупантом, її адміністрацією у інформаційній, культурній і освітній сферах, характеризується високим ступенем суспільної небезпеки, оскільки спрямована на руйнацію національної ідентичності молоді. Колабораціонізм в освітній сфері на тимчасово окупованих територіях України не набув масового характеру, однак потребує Наслідком вчинення таких дій має стати кримінальна відповідальність осіб, які працюють в сфері освіти на тимчасово окупованих територіях України. При цьому вибір виду і міри покарання має бути обумовлений типом співпраці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рубашенко М. А. Проблеми криміналізації публічного заперечення тимчасової окупації та встановлення зв'язків і взаємодії з незаконними органами на окупованих територіях. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2021 : Альманах наукових праць / за ред. Є. Л. Стрельцова, О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко, Миколаїв : МІП НУ «ОЮА», 2021. С. 123–131.*
2. Рубашенко М.А. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм за чинним КК України. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12–13 жовт. 2016 р.). Харків, 2016. С. 328–331.*
3. Письменський Є. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Право України. 2020. № 12.*
4. Трофименко А. Поняття «колабораціонізм» в проектах законів України. *Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу: збірник матеріалів XI Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (28 травня 2021 р.) / Під заг. ред. МВ Трофименка. Маріуполь: МДУ, 2021. С. 208–215.*
5. Цибуленко Є. та Тетера І. Міжнародно-правова кваліфікація окупації Донбасу. Псевдодержави і колабораціонізм на цій території. *Право України. 2020. № 11. С. 65–79.*
6. Гутник А. В. Повідомлення про підозру у вчиненні ідеологічного та культурноосвітнього колабораціонізму: аналіз дотримання вимог ст. 277 КПК. *Military offences and war crimes: background, theory and practice : collective monograph ; ed. by V. M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. С. 250–273.*
7. Нетеса Н. В. Впровадження стандартів освіти країни-агресора як форма кримінально протиправного освітнянського колабораціонізму: проблемні аспекти тлумачення та правозастосування. *Питання боротьби зі злочинністю. 2022. № 44. С. 76–81.*
8. Письменський Є. Колабораційна діяльність у сфері освіти: проблеми тлумачення та вдосконалення кримінального закону. *Право України. 2022. № 11. С. 49–59.*
9. Ясницька Т. Ю. Культурно-освітній колабораціонізм: характеристика об'єктивної сторони. *Право і суспільство. 2023. № 2. Т. 1. С. 250–256.*
10. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
11. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева, 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
12. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
13. Нестеренко А. Культурний геноцид: хто і як впроваджує російську освіту на тимчасово окупованих територіях України. URL: <https://rososvita.imi.org.ua/>.
14. Методологія дослідження «Культурний геноцид: хто і як впроваджує російську освіту на окупованих територіях України». URL: <https://imi.org.ua/monitorings/metodologiya-doslidzhennya-kulturnyj-genotsyd-hto-i-yak-vprovadzhuje-rosijsku-osvitu-na-okupovanyh-i53192>.
15. Mitchell R., Kensler L. A. W., Tschannen-Moran M. (2016). Student trust in teachers and student perceptions of safety: positive predictors of student identification with school. *International Journal of Leadership in Education. 21(2):1-20. DOI: 10.1080/13603124.2016.1157211.*
16. Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті: проект Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1675340>.
17. Яковюк І.В. Колабораційна діяльність – злочин проти основ національної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 5. С. 43–46. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/7.*
18. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
19. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text>.
20. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text>.
21. Подзіров А. О. Колабораціонізм в освітній діяльності: кого притягнуть до відповідальності? URL: <https://yv.com.ua/kolaboratsionizm-v-osvitnij-diyalnosti-kogo-var-to-prytyagnuty-do-vidpovidalnosti/>.
22. Які вчителі – колаборанти? URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100600>.
23. Освіта на службі в окупантів: у Маріуполі викрили 11 вчителів-колаборантів. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7PyTamsBJuQ>.

⁶ На думку заступниці міністра юстиції України В. Коломієць покарання за статтею Кримінального кодексу про колабораціонізм загрожує тим педагогам, які умисно пропагують російські нарративи у закладах освіти, підтримують тимчасову окупацію та навчають дітей за російською програмою [31].

24. Зомбування молоді: у Мелітополі окупанти відкрили «Дім Юнармії». URL: <https://society.novyny.live/zombuvannia-molodi-u-melitopoli-okupanti-vidkrili-dim-iunarmiyi-95253.html>.

25. РФ створила на окупованих територіях юнацький “Рух перших” з ознаками тоталітарного культу. URL: https://lb.ua/society/2022/12/21/539830_rf_stvorila_okupovanih_teritoriyah.html.

26. Двоє громадян, маючи проросійські погляди, відкрито підтримували дії РФ проти України. URL: <https://www.unian.ua/incidents/u-harkivskiy-oblasti-policiya-zatrimala-dvoh-osvityan-kolaborantiv-novini-harkova-12032853.html>.

27. У СБУ розповіли, як вчителі-колаборанти працюють на окупантів. URL: <https://www.unian.ua/incidents/u-sbu-rozpozvili-yak-vchiteli-kolaboranti-pracuyovali-na-okupantiv-12153282.html>.

28. Вчителі-колаборанти Генічеська готують документи для видачі «атестатів» випускникам шкіл. URL: <https://henichesk.city/articles/275821/vchiteli-kolaboranti-genicheska-gotuyut-dokumenty-dlya-vidachi-atestativ-vipusknikam-shkil>.

29. СБУ викрила понад 30 освітян-колаборантів, які займались русифікацією захоплених українських шкіл. URL: <https://t.me/SBUkr/7200>.

30. Амеліна К. Проти вчителів-колаборантів відкрили 49 кримінальних проваджень – Нацполіція. URL: https://lb.ua/society/2023/01/14/542559_protiv_vchitelivkolaborantiv.html.

31. Кречетова Д. У Мін'юсті уточнили, кого з педагогів в окупації каратимуть за колабораціонізм. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/25/248395/>.

32. Вчитель продовжував працювати в окупації. Він колаборант чи ні? URL: <https://expres.online/lyudi-i-problemi/vchitel-prodovzhuvav-pratsyuvati-v-okupatsii-vin-kolaborant-chi-ni>.